

BOLA SHAXSINI SHAKLLANTIRISHDA BADIY-NUTQIY FAOLIYAT SHAKLLARI

Abduvaxobova Nodira Abdusalam qizi

abduvohobovan@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha ta’lim yoshidagi bola shaxsini shakllanishida badiiy adabiyotning o‘rni, badiiy-nutqiy faoliyatni tashkil etish shakllari haqidagi tushunchalar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: badiiy-nutqiy faoliyat, hikoya, ertak, she‘r yodlash, ifodali aytish, maxsus-mashqlar

KIRISH

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar bilan ishlashda badiiy so‘z katta o‘rin tutadi. Bolalar xalq ertaklari, she‘r, hikoyalar eshitishni yaxshi ko‘radilar. Bolalar adabiyoti, avvalo o‘zining qiziqarli mazmuni, badiiy obrazlarining go‘zalligi, tilning ifodaliligi, she‘riy so‘zlarning musiqaviyligi bilan bolalarga quvonch baxsh etadi. Ayni vaqtda u bolalarga tarbiyaviy ta‘sir ko‘rsatadi. Buyuk rus demokratik V.G. Belinskiy bolalar kitobi tarbiya uchun yoziladi, «Tarbiya – buyuk ish, u insonning taqdirini hal qiladi» - degan edi. Badiiy adabiyotning qimmatini bolaning har bir jihatdan o‘shishiga ta‘sir ko‘rsatishidir. Badiiy adabiyot bolaga jonajon o‘lka tabiatining kishilarning mehnati va hayotini, ularning qilayotgan ishlari va ko‘rsatayotgan qahramonliklarini, bolalar hayotidan olingan voqyealar, bolalarning o‘yinlari, ermaklari va qilayotgan mehnatlarini himoya qilib beradi. Kishilarning ichki dunyosini yoritib, ularning xarakterlari, his-tuyg‘ulari, xatti-harakatlarini, shuningdek, tasvirlangan hodisalarga yozuvchining munosabatini ko‘rsatib, badiiy adabiyot asarlari bolani hayajonlanishga, asar qahramonlariga achinishga yoki ularni qoralashga majbur qiladi. Eng yaxshi badiiy adabiyot asarlari bolalarda biror narsaga yaxshi-yomon, adolatli-adolatsiz, to‘g‘ri-noto‘g‘ri deb, o‘zlariga xos bir yordam beradi.

Bolalar kitobning qiziqarli mazmuni do‘stlik, halollik, mehnatsevarlik, o‘rtoqlik namunalarini ko‘rsatadi. Bolalar badiiy adabiyot asarlari estetik jihatdan tarbiyalashga ham katta ta‘sir ko‘rsatadi. Badiiy asarlarning yorqin obrazlari, jonajon tabiatning shoirona manzaralari, she‘rlarning musiqaviyligi, tilning o‘tkirliigi, ifodaliligi bolalarga yoqadi. Bolalar badiiy so‘z qudratini his etadilar, uncha katta bo‘lmagan ertaklar, xalq ashula hamda she‘rlarini tez va osongina eslab qoladilar. Badiiy so‘zga muhabbatni ilk yoshdan boshlab tarbiyalab borish zarur, bola bog‘chadan maktabga ana shu muhabbat bilan o‘tadi va keyinchalik Vatan adabiyotini sevadigan bo‘lib qoladi. Xalq og‘zaki ijodi – ertaklar, topishmoqlar, maqollar, qo‘shiqlarning ko‘plari uzoq o‘tmishda va hozirgidan tubdan farq qiladigan voqyeligidan tubdan farq qiladigan turmush sharoitida yaratilgan xalq ijodi asarlaridan faqat tarbiya vazifalariga javob beradiganlari tanlab olinadi. Aql-idroki yoki jasurligi bilan, sabr-toqati yoki mehnati bilan har qanday qiyinchiliklarni yengadigan dovyurak, vijdonli qahramonlar ishtirok etadigan ertaklardan bolalar juda hayratlanadilar, bunday ertaklar bolalarni ijobiy qahramonlarga nihoyatda hayrixoh bo‘lishga, yovuzlikka, nohaqlikka, qizg‘anchilikka, makr-xiyalaga nisbatan murosasiz bo‘lishga majbur etadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Bolaning badiiy-nutqiy faoliyati maktabgacha ta’lim davridayoq rivojlanadi va takomillashadi. Adabiy asar bolaning his-tuyg‘ulariga ham, tafakkuriga ham bog‘liq bo‘lib, unga insoniyatning boy

ma’naviy tajribasini o‘zlashtirishga yordam beradi. E. A. Flerina "his" va "tafakkur" birligini bolalarning badiiy asar haqidagi tasavvurining xarakterli xususiyati deb atadi.

L. S. Vygotskiy, S. L. Rubinshteyn, B. M. Teplov, A. V. Zaporozhets, O. I. Nikiforova, E. A. Flerina, N. S. Karpinskaya, L. M. Gurovich va boshqa olimlar asarlarida maktabgacha ta’lim muassasasi bolasi tomonidan ertak, hikoya, she’r, topishmoq, tez aytishlarning bola shaxshini shakllanishidagi ahamiyati haqidagi o‘ziga xos jihatlari o‘rganiladi. Bolalarning adabiy asar haqidagi tasavvurining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri personajlarga hamdardlikdir. Bolalarda kuztish nihoyatda faol. Bola qahramon o‘rniga o‘zini qo‘yadi, aqliy harakat qiladi, dushmanlari bilan jang qiladi. Qo‘g‘irchoq teatr tomoshalarida bolalar ba‘zan tadbirlarga aralashadilar, qahramonga yordam berishga harakat qiladilar va personajlarga nima qilmaslik kerakligini aytib beradilar.

E. A. Flerina: bolalar ertak va hikoyalarda yomon yakunni yoqtirmaydilar, qahramon omadli bo‘lishi kerak (bolalar mushuk tomonidan hatto sichqonchani ham yeyishni xohlamaydilar).

L. M. Gurovich ilmiy ma’lumotlarning umumiyashtirilishi va o‘z tadqiqotlari asosida maktabgacha ta’lim muassasalarining adabiy asar haqidagi tasavvurining yoshga xos xususiyatlarini tekshiradi, ularning estetik rivojlanishida ikki davrni ajratib turadi: ikki yildan besh yilgacha, bola hayotni san’atdan aniq ajratmaganda va besh yildan keyin san’at, shu jumladan so‘z san’ati, bola uchun o‘z-o‘zidan qimmatga aylanadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, 4-5 yoshli bolada idrok etilgan matnning semantik tarkibining integral tasvirini hosil qilish mexanizmi to‘liq shakllana boshlaydi. 6 yoki 7 yoshida ravshanlik bilan ajralib turadigan bir-biriga mos matn mazmunini tushunish mexanizmi allaqachon to‘liq shakllangan.

Adabiy asarni idrok etish, mazmuni bilan birga ijodiy urg‘u berishning o‘ziga xos xususiyatlari o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmaydi, u butun maktabgacha ta’lim davrida qat’iy ravishda shakllanadi.

Badiiy asarlar maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarning hissiy rivojlanishiga hissa qo‘shadi. Bu ertak va hikoyalarni tinglashda ularda paydo bo‘lgan his-tuyg‘ularni darhol namoyon qilish istagida ifodalanadi. Adabiy matnlar bolalarni inson tuyg‘ulari dunyosining boyligi bilan tanishadi, ularning paydo bo‘lishi va o‘zgarishi sabablarini tushunishga imkon beradi; bolaga jamiyat va tabiat hayoti, insoniy tuyg‘ular va munosabatlar dunyosini ochib berish va tushuntirish. Badiiy adabiyot doimo bolalar nutqi rivojlanishining asosiy vositasi sifatida e’tirof etilgan: adabiy asarlar bilan tanishish qiziqish uyg‘otadi va ona tiliga, uning boyligi va go‘zalligiga mehr uyg‘otadi, obrazli so‘z boyligini boyitadi, maktabgacha ta’lim muassasalari nutqining ifodaliligini shakllantirishga hissa qo‘shadi. Buni o‘qituvchilar, psixologlar, tilshunoslar (K.D. Ushinskiy, E.I. Tikheeva, E.A. Flerina, L.S. Vygotskiy, S.L. Rubinshteyn, A.V. Zaporozhets, A.A. Leontiev, F.A. Sokhin, A.M. Shaxnarovich, L.I. Aidarova va boshqalar) o‘z asarlarida ko‘rsatib o‘tganlar.

TADQIQOT METOLOGIYASI

Bolalar bog‘chasida bolalarni badiiy adabiyotning turli janrlari: hikoya, ertak, she’r, masal bilan tanishtiriladi. Istalgan asarni bolalarga berish formasi uning janri va bolalarning yoshiga bog‘liqdir, biroq barcha guruhlarda xam tarbiyachi hikoya qiladi, kitobdan yoki yoddan o‘qiydi. Bola ifodali nutq malakalarini egallar ekan, u ma’naviy boyiydi, unda badiiy obrazni his qilish, she’riy bo‘g‘inning vaznliligini sezish qobiliyati o‘sadi. Individual ijro obrazli nutq vositalarini izlashga undaydi, asarning syujetiga va personajiga o‘z munosabatini ifodalashga yordam beradi. Badiiy-nutqiy tarbiya bo‘yicha ishni rejalashtirishda bolalarning yosh xususiyatlarini xisobga olish va mazmuni, ifoda vositalari ijro etilishiga ko‘ra bolalarga tushunarli asarlarni tanlash lozim.

Badiiy adabiyot asarlari bilan tanishish. Bolalarni badiiy adabiyot bilan maqsadga yo‘llagan holda puxta o‘ylangan tarzda tanishtirish ularning ijodiy qobiliyatlarini, nutq, fikr yuritishlaridagi mustaqilliklarini o‘stirishga yordam beradi. Bu jarayonda— tarbiyachi badiiy adabiyot asarlarini o‘qib yoki hikoya qilib berishi katta ahamiyat kasb etadi. Biron asarni bolalarga o‘qib berishdan oldin tarbiyachining o‘zi uni analiz qilib chiqishi, uning goyaviy mazmunini tushunib, badiiy mujassamlashtirish usuliga muvofiqligini anglab olishi kerak. Hikoya yoki she‘rning g‘oyaviy yo‘nalganligini tushunish, uning syujet-mantiqiy, ma‘naviy qismlarni, umuman kayfiyatini ajratib ko‘rsatish, ularning har birida muallif nima demoqchi bo‘lganligini aniqlash muhimdir. To‘g‘ri yetkazilgan fikr, badiiy obrazlar kitobni ifodaliroq o‘qishga yordam beradi. Matnni bolalarga ifodaliroq taqdim etish uchun ba‘zi texnik usullarni xam egallagan bo‘lish kerak: nafas olishni, ovoz tembrini, uning kuchini boshqara bilish, diksiyaining aniqligi, urg‘ularning to‘g‘riligini kuzatish. O‘qishda intonatsion jihatdan xilma-xillikka erishish ovozga emotsional tus berish orqali mazmun bera bilish tasvirlangan hodisalarga o‘z munosabatini bildira olish muximdir. Faqat ifodali o‘qishgina asarning bola tomonidan to‘laqonli idrok etilishiga yordam beradi, uni fikr yuritishga, asar mazmunini personajlar va ularning xatti-xarakatlarini baxolashga undaydi. Bunga suhbat orqali, asarning nimasi yoqqanligi, nega yoqqanligi, nimani eslab qolganligi va shu kabi savollar orqali erishish mumkin.

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Bolalarning badiiy-nutqiy o‘sislari ko‘rsatkichlaridan biri ular nutqining obrazlilikni ifodali o‘qishni va hikoya qila bilishidir. Bu xususiyatlar she‘rni yodlash va yoddan aytish, maqollarni eslab qolish, topishmoqlar aytish, maxsus-mashqlar jarayonida o‘sadi. Tarbiyachi ifodali o‘qish namunasini berar ekan, bolalarda asarga nisbatan qiziqish uygotadi.

- Ular she‘riy naqorotlarni, xarakterli iboralarini eslab qoladilar va ularni o‘z nutqlarida qo‘llay boshlaydilar. Aniq talaffuzni tarkib toptirishga tez aytishlar yordam beradi. Avval oddiy matnlar bilan sekin tempda mashq qilish, uni asta-sekin murakkablashtirib va tempini oshirib borish kerak. Talaffuziga ko‘ra bir xil yoki yaqin bo‘g‘inlarni takrorlash nutd apparatini o‘stiradi, diksiyani yaxshilaydi, bu esa ifodali oq‘ish uchun zarurdir. She‘riy do‘bilyat, ya‘ni ifoda vositalarini ajratish va ularning mazmun bilan nisbatini aniqlash qobiliyatini aktivlashtirishga ijodiy topshiriqlar yordam beradi. Topshiriqlarning xakteri va mazmuni pedagogik jarayonning konkret vazifalari bilan aniqlanadi. Katta maktabgacha tarbiya yoshida quyidagi tipdagi topshiridlar berilishi mumkin:

— topishmoqlar aytish va topish, bular ziyraklik va kuzatuvchanlikni o‘stiradi. Bolalar bu o‘yinda bajonu dil ishtirok etadilar, ular faqat o‘zlariga ma‘lum topishmoqlarni aytishnigina emas, yangilarini o‘ylab topishini ham yaxshi ko‘radilar;

- maqol , matallarni yoddan aytish. Bu topshiriqlar bolaga o‘z fikrini disda, anid, tushunarli va obrazli ifodalash malakasini egallashida yordam beradi, shu bilan birga she‘riy nutkning o‘angdorligi va ritmiki dis dilish do‘bilyatini shakllantiradi; — berilgai so‘zga ta‘riflar o‘ylab topish (o‘rmon — salqin, o‘tib bo‘lmas va shu kabilar);

— ayrim matnlarni qofiyalash, bu she‘riy nutqning xususiyatlarini tushunishga yordam beradi. Bunday topshiriqlar she‘riy asar bilan tanishish bo‘yicha mashg‘ulot oxirida bajariladi. Bolalarga quyidagicha o‘yin tavsiya qilinadi: oxiri bir xil aytiladigan so‘zlarni o‘ylab topish. Tarbiyachi bir so‘zni aytadi, bolalar esa boshqa so‘zlar bilan qofiyalaydilar: bog‘-tog‘ va xokazo. Ifodali yoddan aytish va hikoya qilish malakasi shakllantirilgan ekan, bolalarni badiiy nutqni his qilishga o‘rgatish, ularda so‘zga

nisbatan uquvlilikni o‘stirish, nutq texnikasiga, to‘g‘ri nafas olish, aniq diksiya, o‘z ovozi boshqara bilishga o‘rgatish lozim.

XULOSA

Bola shaxsini shakllantirish jarayonida badiiy adabiyot muhim o‘rin tutadi. Kitob bolaning ong-bilim darajasini kengaytiradi, uni hayotni aks ettiruvchi boy obrazlar dunyosiga olib kiradi, emotsional bilish faoliyatini, hayotga aktiv munosabatini o‘stiradi, san’atga muhabbat uyg‘otadi, didni o‘stiradi. Kitob bolada o‘qiganlari haqida shaxsiy mulohazalarning paydo bo‘lishiga, o‘z fikrini aytish ehtiyojining tug‘ilishiga yordam beradi, nutqni o‘stiradi. Bola badiiy-nutqiy faoliyati, ya’ni badiiy asarlarni idrok etish, ularning ijro etilishi, topishmoqlar, qofiyalar, ertaklar, hikoyalar o‘ylab topish bilan bog‘liq xilma-xil ijodiy ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladigan faoliyat paydo bo‘ladi.

Bolada tinglangan hikoya, ertak, she‘rga nisbatan tug‘ilgan emotsional javob ularni yaxshiroq tushunish va egallashga yordam beradi, adabiy asarlarning nafaqat aqliy, balki axloqiy va estetik borada ham tarbiyaviy ahamiyatini kuchaytiradi. Bu qiyin va uzoq muddatli mehnat talab qiladigan: bolada ovutmachiq, hikoya, ertak tinglashga e’tibor paydo bo‘lgandan boshlab, unda asarning mazmuni va shakli o‘rtasidagi funksional aloqani tushunishga, ijodiy idrok etishga, uni ifodali ijro etishgacha davom etadigan jarayondir.

Adabiy rivojlanish maktabgacha yoshdagi bolaning deyarli barcha hayoti sohalariga ta’sir ko‘rsatadi. Bola kitob olamiga qo‘shilib muloqot qilishni, tengdoshlari va kattalar bilan muloqot qilishni, ziddiyatli vaziyatlarni hal qilishni o‘rganadi. Adabiy rivojlanish jarayonida bola umumiy o‘qish ko‘nikmalari tizimini egallaydi. Busiz malakali o‘quvchini shakllantirish va dunyo haqida bilim olish, hayotiy taassurotlarini badiiy so‘zda ifoda etish ko‘nikmasini shakllantirishning imkoni yo‘q.

Shunday qilib, maktabgacha ta’lim muassasasi bolaning rivojlanishida o‘qishning roli juda katta, degan xulosaga kelish mumkin. Maktabgacha ta’lim muassasasiga ertaklarni o‘qish, aytib berish va qayta tiklash intellektual, aqliy, ijodiy, psixologik va psixofiziologik rivojlanishga katta ta’sir ko‘rsatadi. O‘qish badiiy va nutq ko‘nikmalarini rivojlantiradi, bolaning ma’naviy-madaniy tomonini shakllantiradi, hayot, mehnat va tabiatga munosabat haqidagi fikrlarni yetkazadi, shu orqali maktabgacha ta’lim muassasasining ijtimoiy tajribasi va mehnat faolligini rivojlantiradi.

Maktabgacha ta’lim davrida ko‘rsatilgan barcha bu ustuvor vazifalar bolani to‘la-to‘kis xulq-atvor sifatida uyg‘un rivojlantiradi. Nutqni rivojlantirishning vositasi sifatida turli xil san’at asarlaridan tizimli va maqsadli foydalanish, to‘g‘ri tashkil etilgan ishlar maktabgacha ta’lim muassasalarining nutqini samarali va samarali rivojlantirish imkoniyatini belgilaydi, lug‘at boyligini to‘ldirishga hissa qo‘shadi, maktabgacha ta’lim muassasasining kommunikativ madaniyatini shakllantiradi, bola nutqini yanada ta’sirchan, jonli va hissiy qiladi. Bolalar o‘z fikrlarini turli xil ijodiy faoliyat turlarida faol ifoda etadilar va ijodiy faol bo‘ladilar, o‘z-o‘zini anglashni rivojlantirdilar, hazil-mutoyibani tushunish va qabul qila olishlari va ancha xayrixoh bo‘lib qolishlari mumkin. Bu hozirgi jamiyatda juda muhimdir. Ertaklarni bolalar nutqining rivojlanishiga hissa qo‘shadigan san’atning eng qulay turi deb hisoblash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Болалар боғчасида эстетик тарбия Н. А. Ветлугина тахрири остида. Тошкент — «Ўқитувчи» — 1981

3. Калинина, Т. В., Уривская, Н. С. Влияние детской художественной литературы на формирование личности ребенка /Т.В.Калинина, Н.С.Уривская // Молодой ученый. — 2016. — №5. — С. 607-609.

3. Fotima Qodirova, Shoista Toshpo'latova, Nargiza Kayumova, Malohat A'zamova. Maktabgacha pedagogika. Darslik 5111800 - Maktabgacha ta'lim bakalavriat ta'lim yo'nalishi taiabalari uchun TAFAKKUR" nashriyoti. Toshkent – 2019. 200-210-betlar.